

МІФОЛОГІЗМ НОВЕЛ ФЕДОРА ПОТУШНЯКА «КАПЕЛЮХ ІЗ ЗЕЛЕНИМ ПЕРОМ», «УПИР», «В МОЧАРАХ»

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія

Випуск 1 (47)

УДК 821.161.2-31.09(477.87):82-992

DOI:10.24144/2663-6840/2022.1(47).107–113.

Тиховська О. Міфологізм новел Федора Потушняка «Капелюх із зеленим пером», «Упир», «В мочарах»; кількість бібліографічних джерел – 17; мова – українська.

Анотація. Зацікавлення українським фольклором та міфологією Закарпаття справило значний вплив на художню творчість Ф. Потушняка. Зокрема, демонологічні образи, народні вірування та магичні ритуали стали органічною частиною багатьох новел та повістей письменника, у кожному творі виявляючись більшою чи меншою мірою. Мета статті – проаналізувати міфологічні образи новел Ф. Потушняка «Капелюх із зеленим пером», «Упир», «В мочарах», простежити вплив народних вірувань українців Закарпаття на моделювання художньої дійсності творів, з'ясувати психологічне підґрунтя образів-характерів та образів-символів новел. Тема статті актуальна, оскільки міфологізм новел «Капелюх із зеленим пером», «Упир», «В мочарах» ще не був об'єктом літературознавчого дослідження. Творчість Ф. Потушняка є мало дослідженою і водночас надзвичайно глибокою, філософічною. Письменник прагнув проникнути у внутрішній світ своїх героїв, осягнути їх несвідомі помисли, потяги та різноманітні страхи та фобії. У новелах Федора Потушняка «Капелюх із зеленим пером», «Упир», «В мочарах» крізь призму містичних подій та міфологічних образів ми бачимо матрицю людської душі, трансформацію поведінки людини під впливом страхів, фобій, забобонів, народних вірувань. Письменник у цих творах постає справжнім психологом, здатним простежити деталі психічних переживань та душевних порухів героїв, влітає у канву творів образи-символи, які увиразнюють містичність і трагізм ситуацій (колодки, ворони, пугач). Ф. Потушняк художньо й переконливо інтерпретує народні вірування в перелесників, упирів, чортів у сюжетах новел. І ці образи стають метафоричним дзеркалом, в якому відображається трагізм людських дол (Поляна, яка помирає через страх перед чоловіком у капелюсі з зеленим пером; Іван, який вбиває невинного; Павло, котрий одержимий страхом, відрубує голову пугачеві). Герої новел проходять своєрідне випробування містичними зустрічами, досвідом контактування з невідомою сферою життя.

У статті проаналізовано художню рецепцію народних вірувань українців Закарпаття в духів та демонів на основі фольклорно-етнографічних розвідок про упирів, чортів та дводушників Г. де Воллана, П. Богатирьова, П. Світлика, Ф. Потушняка. У статті з'ясовано психологічне підґрунтя марень, снів, вчинків героїв творів, простежено специфіку об'єктивації архетипу Тіні у межових ситуаціях, у які потрапляють персонажі. Акцентовано на магичних ритуалах, спрямованих на знешкодження демонів.

Ключові слова: проза Федора Потушняка, «Капелюх із зеленим пером», «Упир», «В мочарах», архетип Тіні, міфологізм, магія, ритуал, психоаналіз.

Постановка проблеми. Федір Потушняк є видатним українським письменником, фольклористом, етнографом, вченим, педагогом. Протягом 1939–1944 у регіональній пресі він опублікував цілий ряд ґрунтовних наукових розвідок про різних демонів і духів. Зокрема, «Демони в народному віруванні. Демони хвороб» (1940, № 5, 6, 7), «Демони в народному віруванні. Чорт і домовик» (1940, № 10, 11, 12, 13, 14, 15), «Демони в народному віруванні. Водяник і духи джерел» (1940, № 26, 27), «Демони в народному віруванні. Нечисті духи» (1940, № 28, 29), «Демони в народному віруванні. Демони судьби» (1940: № 30, 31, 32, 1941: № 19). Фольклористичні розвідки Ф. Потушняка дають комплексне уявлення про демонологію та обрядовість Закарпаття першої половини ХХ століття. Учений фахово коментує записані ним народні вірування і вводить їх у контекст європейської міфології. Неодноразово Ф. Потушняк наголошує й на психологічному підґрунті описаних ним демонологічних образів. Вірування в демонічних істот, за його спостереженням, «є відголоском найдавніших поглядів на світ і на людину [...] Психологічна основа їх така: Все те, що збуджує наші почуття, а відповідно й афекти страху, надії, любові, ворожнечі, бажань і т.д. – все це втілюється перед нами у

формі живих істот (Вундт). Або, як казав Гете: людина шукає для всього, що в неї вклала природа, образ у зовнішньому світі» [Потушняк 1940].

Аналіз досліджень. Про зв'язок прози Ф. Потушняка з фольклором писали Н. Лелекач [Лелекач 1943] та Є. Недзельський [Недзельський 1942], О. Кевешлігеті [Кевешлігеті 2010], О. Щербей [Щербей 2012]. В. Папіш розглянула мову деяких новел закарпатського письменника крізь призму психолінгвістики, охарактеризувала психологічні складники «темних» текстів, в яких часто простежується вплив народних вірувань українців [Папіш 2021], в іншій статті дослідниця частково вказала на фольклоризм новели Ф. Потушняка «Упир» [Папіш 2011, с. 197], однак ґрунтового аналізу міфологічного підґрунтя цього твору в українському літературознавстві нема. О. Щербей осмислила міфологічні мотиви новел Ф. Потушняка «Американтош», «Вітряник», «Закон». Водночас новели Ф. Потушняка «Капелюх із зеленим пером» та «У мочарах» ще не були об'єктом літературознавчого дослідження, що зумовлює актуальність цієї статті.

Мета статті – проаналізувати міфологічні образи новел Ф. Потушняка «Капелюх із зеленим пером», «Упир», «В мочарах», простежити вплив народних вірувань українців Закарпаття на моде-

лювання художньої дійсності творів, з'ясувати психологічне підґрунтя образів-характерів та образів-символів новел.

Методи дослідження: психоаналітичний, структурно-семантичний, порівняльно-історичний, генетичний.

Виклад основного матеріалу. Зацікавлення українським фольклором та міфологією Закарпаття справило значний вплив на художню творчість Ф. Потушняка. Зокрема, демонологічні образи, народні вірування та магічні ритуали стали органічною частиною багатьох новел та повістей письменника, у кожному творі виявляючись більшою чи меншою мірою. Творчість Ф. Потушняка є мало дослідженою і водночас надзвичайно глибокою, філософічною. Письменник прагнув проникнути у внутрішній світ своїх героїв, осягнути їх несвідомі помисли, потяги та різноманітні страхи та фобії. Часто події, які розгортаються в новелах письменника, пов'язані з українським селом, світоглядом закарпатців, їх міфологічними віруваннями. Зокрема, цікавим з цієї точки зору є новела «Капелюх із зеленим пером», оповідь у якій ведеться від першої особи, і наратором є сам письменник, котрий описує свої пригоди під час фольклорної-етнографічної експедиції в одному з сіл Закарпаття. Такий спосіб викладу наближає читача до містичної атмосфери розкопок, під час яких дослідником знайдено поховання чоловіка, який помер насильницькою смертю і його похоронили, застосовавши ряд магічних дій, котрі мали забезпечити людей від зустрічей з неупокоєною душею небіжчика. Етнограф-оповідач і його помічники, викопали колоду (труну), в якій знайшли *«кістяк з колодкою на зубах... І колодками на ногах»* [Антологія 2014, с. 424]. Під керівництвом етнографа селяни зняли з кістяка колодки як цінний предмет, який не зустрічається навіть у музеях. Вчений зробив антропологічні виміри, зафіксував важливі наукові відомості й наказав закрити деревище та закидати глиною. Після цього один з парубків зауважив, що з покійника треба було ще зняти перо, хоча оповідач ніякого пера на кістяку не побачив. Далі тему пера селяни не розвивали, і таємниця, пов'язана з ним, не була розкрита. Однак стається непередбачуване: зняті з кістяка колодки вивільняють демонічну душу небіжчика, і в селі починають відбуватися дивовижні події, які відкривають перед героєм-оповідачем яскраву картину народних уявлень про здатність «нечистого» духа зваблювати і мучити жінок.

Небіжчик (демон із зеленим пером за клебанню), визволений з колодок, вночі магічним чином об'єктивується і навідується до жінки селянина Юри – Полані. Ф. Потушняк акцентує на тонкій межі між реальністю та сном, майстерно зображує психологічний стан жінки, яка у сні бачить молодого пана із зеленим пером, котрий намагався її звабити, а потім сон стає аж занадто реалістичним. І жінка переконана, що демон побував у її хаті насправді й домагався її. Дослідник магії та міфологічних уявлень закарпатців Петро Богатирьов слушно зауважив, що передумовою виникнення міфологічних

образів та мотивів є парапсихологічний досвід людини. Учений спостеріг, що джерелом виникнення демонологічних образів є розповіді різних людей, які мали подібні галюцинації про зустріч з надприродними, страшними істотами: «Нашими знаннями про надприродних персонажів сучасної демонології ми зобов'язані індивідуальним видінням» [Богатирьов 2009, с. 342]. П. Богатирьов зазначив, що всі розповіді людей про зустрічі з надприродними істотами загалом подібні, тому що оповідачі вже чули схожі історії від інших. Таким чином, сюжети та образи демонологічних новел «тягнуть до стійкості. Так, з одного боку, вигляд надприродної істоти виявляє тенденцію до того, щоб залишатися незмінним настільки, наскільки це не залежить від індивідуальних видінь. Більше того, не можна забувати, що в однакових обставинах можуть бути одні й ті ж галюцинації і що в цей момент на галюцинації можуть здійснити вплив раніше почуті розповіді. [...] Психологи довели, що будь-яка людина, яка описує свої власні сні, змінює їх під впливом аналогічних снів і фактів, про котрі вона чула раніше» [Богатирьов 2009, с. 334–335]. Таким чином, народні легенди та вірування про нічні зустрічі жінок з демонічними духами, перелесниками, вплинули на світосприйняття Полані, і жінка через безмежну віру у можливість таких містичних подій сприйняла своє сновидіння за реальну подію.

Страх перед нечистою силою передається й чоловікові Полані – Юрі, галюцинація стає груповою. Тоді Юра приходить до хати етнографа-оповідача, очевидно, з наміром поговорити про знайдений напередодні кістяк і його причетність до дивовижних подій у селі, але так і не наважується це зробити. Натомість деталі зустрічі сільської молоді з демоном-перелесником подається в новелі крізь призму сприйняття місцевого ворожбита, який, відповідно до його роду занять, з великою серйозністю ставився до різних містичних історій. Описана в новелі зустріч Полані з демоном нагадує українські бувальщини про нічника, босоркуна, перелесника (вогняного змія). Прокинувшись від кошмарного сновидіння, жінка розповіла своєму чоловікові, що *«прийшов до неї уві сні якийсь молодий пан із зеленим пером за клебанню [...]», взяв її за руки, обнімає... Вона кричить, рветься, але не може вирватися [...] То був нечистий! Чого хотів від неї, того і домігся... Тільки вони загасили світло і трохи заснули, як крізь сон почувся шум... Хата задрижала у своїй основі, а надворі гуло таке, як буря. Юра начебто хотів відчинити двері, але його так страшно ударило вітром, що полетів під ліжко, де й доночував»* [Антологія 2014, с. 426]. На переконання ворожбита, нічним гостем Полані був чужий дух, і щоб його позбутися, треба щось робити, інакше всіх жінок у селі перемучить.

Занепокоєння ворожбита появою демонічного духа в селі мимоволі передається й головному героєві: *«Я знав, що по наших темних селах подібні повір'я ходять, як епідемія. І все ж проти ночі... після такої розмови мені стало якось неприємно. Я відчинив вікно й прислухався до дикого голосу села,*

що вже й мене брав холодом. Ніч була дуже темна – здавалося, відкрилося саме лоно природи, і з нього виступає чорна сила тьми» [Антологія 2014, с. 426]. Оповідач, як людина освічена, переконував себе, що не вірить у забобони й відганяв від себе страх. І дисонансом до його спокою постає картина розпачу, яким одержима Поланя, котра переконана у реалістичності власних видінь: «Що сон – то сон, – сказала вона. – Але тут на очі приходять живий пан із зеленим пером за клібанею... Я розумію, що і як... Його видів і мій чоловік! Двоє одне видіння мати не могли» [Антологія 2014, с. 427]. Страх і розпач Полані передався й іншим селянам: коли оповідач повертався ввечері додому, «всі двері були замкнуті, а вікна занавішені. Над селом царював страх – незвичайний страх перед “нечистим духом”» [Антологія 2014, с. 427].

За слухним спостереженням М.-Л. фон Франц, найчастіше причиною виникнення міфологічних оповідей та демонічних образів є особистий досвід індивіда, «отриманий ним уві сні або у вигляді звичайних галюцинацій (індивідуальних та масових), коли зміст несвідомого проникає в життя окремої людини. Такий досвід завжди має надприродну (божественну) природу. У первісному суспільстві з такого досвіду ніколи не робили таємниці, навпаки, він завжди ставав предметом загального обговорення й поступово ампліфікувався (прояснявся) внаслідок зіставлення його з іншими фольклорними розповідями, близькими за темою» [Франц 1998]. Таким чином, виникали чутки, вірування, забобони, міфологічні оповіди.

Картина розпачу і страху доповнюється в новелі образами ворон, які постають тут передвісниками біди, їх раптом з'являється дуже багато в селі, і не випадково – вони віщують раптову смерть Полані. В українській міфології ворона/ворон «символізує невідомі людині сили і попереджає про лихе [...], вважається зловісним птахом, який пов'язаний зі світом мертвих [...]. І нечиста сила, і душі злих покійних людей [...] мають ворона постійним супутником своїх злодіянь» [Багнюк 2010, с. 450]. Такі повір'я, очевидно, були відомі закарпатцям, тому жінки в селі стають одержимими очікуванням ймовірної зустрічі з нечистим духом. Зокрема, й найгарніша з них – молодиця Олена, яка шукає захисту в головного героя. Страх, що зароджується в душах багатьох людей, має своїм джерелом колективне несвідоме – об'єктивується колективна Тінь, яка в новелі Ф. Потушняка набуває образу зграї ворон, які з погляду психоаналізу «символізують темні сторони нашого несвідомого» [Орел 2013, с. 265].

Ще одна містична подія, змодельована в новелі «Капелью із зеленим пером», – це зустріч ворожки й ворожбита з демонічним духом, якого їм подолати не під силу. Ворожка ділиться з героєм-етнографом деталями своєї нічної пригоди, коли вона прямувала на допомогу ще живій Полані: демон «став серед дороги і наставив роги – такі, як у оленя... Якби когось посперед мене вислали, був би мені біди не зробив. А так я повернула, не могла пройти» [Антологія 2014, с. 428]. Така сама невдача

чекала й на ворожбита Івана: чоловік «вийшов з-під моста, став перед ним і каже: “Нікуди не йди!” Але той, пропав би, схопив його і вдарив ним об землю. Був би геть замучив, якби по дорозі не надійшов віз... Та – еге, розгнівався й замучив жону!» [Антологія 2014, с. 428]. Ворожка переконує етнографа, що вночі справді ходить по селі нечистий, який постає у вигляді пана із зеленим пером за клібанею. І під впливом колективного страху, під впливом віри селян в існування демонічного духа оповідач-етнограф уважно починає вдивлятися у зимову ніч за вікном, бачить рухомий вогник і вирішує, що це душа покійника рухається вулицями села. Учений стріляє, і відразу його страх розвіюється, оскільки блукаючим вогником виявився ворожбит Іван з ліхтариком у руці. Саме Іван пропонує оповідачеві спосіб зцілення села від страху: «Кажуть, ви розкопали гріб і зняли колодиці з того мертвого. Ви їх собі намалюйте, пане, і верніть на місце. Замкнемо його знову [...] Майже сто років тому тут, у сьому домі, жив молодий граф. Він був дуже красний і носив клібаню з зеленим пером, його полюбила одна молодиця, у якої помер чоловік. Та пан собі блудив і за иньшими. І одної ночі, коли прийшов до неї, вона за те, що не був їй вірним, його задушила... Боялися, що після такої насильницької смерті пан буде ходити до молодиць далі – як нечистий дух, тому його заперли на колодиці. А ви того не знали і звільнили». [Антологія 2014, с. 429–430]. Після повторного захоронення кістяка вбитого графа з колодицями на роті та на руках блукання демонічного духа в селі припинилося.

Існуючий на Закарпатті ритуал з одяганням колодиць на померлого описав Петро Світлик. За спостереженням дослідника, такі колодиці чіпляли на руки та рот дводушника, котрий міг стати упирем після смерті. Крім магічного замикання демонічної сили колодками, додавався ще цілий ряд інших дій (пробивали серце осиковим кілком, обсіпали труну маком тощо), котрі мали нейтралізувати силу мертвого дводушника, символічно унеможлилювали ймовірну здатність рухатися, говорити, пити кров: «колодицею замкнули рот, аби ніколи не міг отворити. Примовка при тім така: “Тоді би сь рот отворив, коли і ся колодиця отвориться”» [Світлик 1931, с. 54–55]. Чоловік у зеленому капелюсі не упир, тому про інші магічні маніпуляції з його тілом в новелі Ф. Потушняка не згадується. Згідно з народними віруваннями, після здійснення ритуалу тіло дводушника назавжди мало залишитися у труні і його демонічна душа втрачала зв'язок із тілом.

У новелі «Упир» Ф. Потушняк акцентує на шкідливості забобонів, майстерно змальовуючи образ ворожбита Івана, котрий через сліпу віру в існування упирів вбив сліпого жєбрака, спроектувавши на нещасного вигаданий ним образ демона. Добрі помисли Івана обертаються злом: прагнучи вберегти від небезпеки близьких людей, він починає вірити у власну фантазію: «Щохвилі ночами йому уявлялося, що упир чатує вже на хлопця. Часто навіть наслухав. Посипав міст зіллям, але віра в те,

що упир обов'язково уб'є свою жертву – золотовологого Маринчиного хлопця – росла в ньому все більше і більше» [Антологія 2014, с. 434]. Іван, надмірно піклуючись про щастя дівчини Маринки, яку полюбив як доньку, прагне вберегти її від смутку і біди – вважає своїм обов'язком врятувати нареченого дівчини від упиря. Старому ворожбиту починає ввижатися небезпека там, де її нема, в його душі зароджується страх побачити Маринку нещасною, і цей страх породжує фобію – очікування зустрічі з персоніфікованим злом, упирем, який нібито перебуває десь поруч. Внутрішній неспокій Івана змушує його звертати увагу на різні події та образи, яким він надає символічного значення, сприймає як знаки біди. Зрештою, Іван стає заручником своєї галюцинації і під впливом несвідомої частини власної особистості (архетипу Тіні) здійснює вбивство. Ф. Потушняк змальовує картину нападу Івана на свого нібито демонічного супротивника, їх боротьбу, а також психологічний стан старого ворожбита – зародження сумнівів у його душі: *«Іван іде до дому, але неспокійний. Ще ніколи не бачив таке, щоб дух напав на нього у людському тілі. Завжди це був вітер або щось невидиме, із чим він боровся по-своєму – зіллям, заклинаннями. Ножка брав із собою лише для оборони... А ось тепер нечистий дух піднявся на нього у живому тілі. О, диво, що він лишився у живих!... Упирі!... Упир!... А взяв собі подобу сліпого жеврака»* [Антологія 2014, с. 435]. Зрештою, Іван переконує себе, що зробив добру справу – вбив нечистого, під впливом несвідомого він приймає бажане за дійсне.

У новелі «Упир» Ф. Потушняк художньо переосмислив одну з багатьох міфологічних оповідей, що побутували на Закарпатті, і основою яких були або колективні, або індивідуальні галюцинації. Зокрема, П. Богатирьов записав бувальщину про уявну зустріч кількох чоловіків, які стерегли толоку, з упирем: «Близько одинадцяті години вони почули біля огорожі тихий сміх і побачили, що там пройшов чоловік. Він підійшов до толоки, почав ганятися за кіньми і сам іржав, як кінь. Ми обидва побачили його, а четверо інших не бачили. Але потім і вони його побачили. Спочатку вони вирішили, що ми божевільні, а потім, коли самі побачили, визнали, що це правда» [Богатирьов, 2009, с. 332]. З психологічної точки зору, сюжет цієї бувальщини дуже подібний до колективної галюцинації, зумовленої міфологічним світосприйняттям та страхом чоловіків, які вірили в можливість появи демонічної істоти [Тиховська 2021, с. 211].

Герой новели «Упир», на відміну від чоловіків, про пригоди яких йдеться у бувальщині, стає не випадковим свідком появи упиря, він очікує на цю зустріч, уявляє її, робиться одержимим думкою, що упир десь поруч і готується до двобою з ним. Однак, коли галюцинація поглинає його свідомість, Іван убиває не упиря, а невинну людину, і сам стає жертвою: його засудили на 15 років тюрми.

Ф. Потушняк майстерно змальовує психологічний стан головного героя, його роздуми, вагання, сумніви. Містика у цій новелі відходить на другий

план, віра героя в демона виявляється ілюзією, вигадкою, у такий спосіб Ф. Потушняк опосередковано засуджує вірування у демонів. Хоча, як засвідчують розвідки фольклористів, такі вірування на Закарпатті тривалий час визначали ритуальну поведінку мешканців краю. Зокрема, Григорій де Воллан у XIX столітті записав на Закарпатті повір'я про упирів – «кровожерливих чудовиськ, котрі вночі таємно нападають на людей і убивають їх. У давні часи було звичною справою, коли упирями вважали померлих, яких за життя називали чарівниками; живі рятувались від них тільки тим, що, викопавши із землі трупи таких людей, розрубували їх на частини й спалювали» [Воллан 2009, с. 189]. Містичні уявлення закарпатських селян були настільки сильними, що 1817 року (коли від голоду померло багато людей) на Мукачівщині «було здійснено наругу над тілами багатьох небіжчиків. Однак селяни не спалювали мерців, а забивали в серце викопаного трупа кіл, відрубували йому голову й клали її поміж ніг» [Воллан 2009, с. 189]. Упирем, згідно з повір'ями українців Закарпаття, ставала демонічна душа дводушника, котра не могла подолати межі між світом живих і мертвих. «Так виникло повір'я, що, втративши зв'язок з “чистою” душею, демонічні сили дводушника зростають, він стає уособленням персоніфікованої смерті» [Тиховська 2021а, с. 284].

Міфологічні оповіді про упирів записав і Ф. Потушняк: упир «кого зловить – виссе кров, уб'є, втопить. Має велику силу робити людям шкоду, в основному під час слабкого і нового місяця, від 9 години до першого співу півнів. Інколи нападає зараз після смерті на людину і худобу, а передовсім на малих дітей. Тоді починається сильне вимирання людей і худоби» [Потушняк 1938, с. 40]. Такі повір'я були частиною міфологічного світогляду головного героя новели «Упир» й вплинули на його дії, спрямовані на знищення уявного демона.

У новелі Ф. Потушняка «В мочарах» ми бачимо образ чорта, який ввижається самотньому сторожеві Павлу Симу, котрий оберігає залізничну колію від зловмисників. Після смерті дружини й сина Павло спочатку зрадив своєму переводу у пущу, далеко від людей, а згодом почав відчувати сум, нудьгу, беззмістовність. Відсутність товариства сприяло самозаглибленню, самоаналізу героя. З психологічної точки зору, він отримує можливість встановити тісний контакт з власним несвідомим, а це передбачає появу видінь, галюцинацій, марень: *«Перед очима таємничо вставав чорний ліс, непролазні мочари і ті несподівані блукаючі возники, що були спокійними – невидимими вдень і ставали такими страшними в нічній темноті. Тепер він відчув, як ноги під ним трясуться, а по спині струмом перебігає холод. Ніколи з ним такого не було, і не міг збагнути – від чого це народжується страх?»* [Антологія 2014, с. 438–439]. Темрява і страх спричиняють появу галюцинації. Павлові починає ввижатися чорт, таким, як про нього розповідають селяни, яким він постає в повір'ях: *«Щось зашуміло. Відскочивши вбік, Павло зупинився і видивився в*

темряву. Нарешті, недалеко блиснув мишачий вогник, і Павлові привиділося – *щез би!* – *той чоловік у червоній шапочці, що, за повір'ям, по ночах на- правляє колію. Сторож став як стовп і не рухався. Щось легенько постукало в рейку. Звук полинув від відголосу, та досить виразно... Павло Сим щосили пустився втікати»* [Антологія 2014, с. 439]. Народні уявлення про чорта як чоловічка у червоній шапці, що ремонтує залізничну колію були зафіксовані Ф. Потушняком на Закарпатті, згадка про це є у його статті «Демони в народному віруванні. Чорт і домовик» (1940).

Страшне видіння і страх породжують незвичайне сновидіння, чорт з'являється і уві сні Павла: *«чоловічок у червоній шапочці знову ліз на очі»* [Антологія 2014, с. 439]. Коли Павло прокинувся, його поведінка змінюється, побачене уособлення зла (тобто чорт) ніби стає частиною ества самого героя. Він жорстоко вбиває пугача, якого зовсім недавно врятував від смерті. А тепер жорстоко відрубав птахові голову, оскільки нездоланий страх Павла наділив пугача демонічними рисами: *«Павло з дикою жорстокістю кинувся до пугача і схопив за голову. Птах боронився, деручи йому кігтями руки. Побачивши на своїх пальцях кров, Павло ще більше запалився люттю. Він схопив сокиру і на порозі відрубав пугачеві голову. І тут його охопила смертельна нудьга»* [Антологія 2014, с. 439]. Під впливом страху Павло стає іншим, агресивним, жорстоким, він не здатен впоратися зі своїми емоціями. Його страх перед чортом, так само, як страх Івана (героя новели «Упир») перед упирем, робить Павла вбивцею – не людини – птаха, але пугач для чоловіка ще донедавна був товаришем. Коли Павло прокинувся вранці і побачив вбитого пугача *«нік не міг збагнути, що сталося. Йому стало жаль обезголовленого птаха, мало не розплакався»* [Антологія 2014, с. 439]. Таким чином, Ф. Потушняк у новелі «В мочарах» майстерно сконструював процес психологічного зламу людини, момент її одержимості злом, імпульсами несвідомого, яке повністю трансформує світосприйняття та поведінку особистості. Мовою психоаналізу, вона стає одержимою архетипом негативної Тіні.

У міфології пугач і сова можуть поставати як символи меланхолії, як метафоричне уособлення «відлюдника, що усамітнівся в дрімучому темному лісі» [Орел 2013, с. 369]. У такому контексті Павло і пугач – «споріднені душі»; убивши пугача, герой метафорично знищує і частину самого себе. Крім цього, образ пугача можемо пов'язати з образом померлої дитини Павла. Птах з'являється в житті чоловіка тоді, коли він втратив рідних. Як загинула дитина Павла, в новелі не сказано, але піклування, яке могла б отримати дитина, отримав поранений пугач. Як зауважив В. Орел, колись «у деяких регіонах України, існувала заборона хоронити нехрещених дітей на території цвинтаря, оскільки вважалося, що душа дитини вселяється в пугача» [Орел 2013, с. 367]. Тож, поява в житті Павла саме пугача, на нашу думку, має символічне значення, з образом цього птаха пов'язаний

глибокий внутрішній конфлікт, який панує в душі головного героя: можливо, неприйняття болно, породженого смертю дружини й дитини, створило передумови для формування у сприйнятті чоловіка псевдореальності, де є місце для містики. І в новелі «Упир», і в новелі «На мочарах» головним героями є самотні чоловіки, котрі прагнуть захистити себе та близьких/інших людей від демонічних сил, які набувають антропоморфної форми й стають досяжними для розправи.

У новелі «В мочарах» бачимо цікаве переплетення добра зі злом, страху й сміливості, оскільки Павло, наляканий напередодні привидом чорта (чоловічка в червоній шапочці), виявляє мужність і сміливо зупиняє злочинця, котрий відкручував рейки з колії: *«За містком, де колія звертає убік, з'являється довга людська постать. Мигнуло бліде, якесь мишаче світло, і на рейці раптом заскреготав гвинт [...] Павло шалено скрикнув й, охоплений гнівом, напустився на ту чорну постать [...] Нараз замахнувся і з усієї сили гуннув невідомого молотком по плечу. Чорна постать скрикнула і зламалася. Павло бив і бив... доки той без пам'яті не скотився під укіс»* [Антологія 2014, с. 440]. Так, Павло врятував багатьох пасажирів поїзда, які могли загинути. Тепер агресія героя, спрямована в конструктивне русло, є виправданою і не спричиняє появи туги і розпачу. Однак відчуття провини за вбивство птаха не полишає героя, пугач являється йому у снах, а віра у чорта (чоловічка в червоній шапочці) навіть після пригоди зі злочинцем не зникає: *«Павло якусь хвилю вдивлявся у темінь, наслуховаючи, чи чоловічок у червоній шапочці вийшов робити обхід. Вдалині блимав знайомий мишачий вогник і чулося легеньке постукування молоточка. Звук поволі наближався»* [Антологія 2014, с. 441]. Однак цього разу Павла не охоплює безмежний страх, він не піддається агресії, а поринає у сон, утікаючи в такий спосіб від містичних візій ночі. Сама назва новели «В мочарах» (тобто в болоті) символічно відображає розбалансований психологічний стан героя.

Висновки. Отже, в новелах Федора Потушняка «Капелью із зеленим пером», «Упир», «У мочарах» крізь призму містичних подій та міфологічних образів ми бачимо матрицю людської душі, трансформацію поведінки людини під впливом страхів, фобій, забобонів, народних вірувань. Письменник у цих творах постає справжнім психологом, здатним простежити деталі психічних переживань та душевних порухів героїв, влітає у канву творів образи-символи, які увиразнюють містичність і трагізм ситуацій (колодки, ворони, пугач). Ф. Потушняк художньо й переконливо інтерпретує народні вірування в перелесників, упирів, чортів у сюжетах новел. І ці образи стають метафоричним дзеркалом, в якому відображається трагізм людських доль (Поляна, яка помирає через страх перед чоловіком у капелюсі з зеленим пером, Іван, який вбиває невинного, Павло, котрий одержимий страхом, відрубав голову пугачеві). Герої новел проходять своєрідне випробування містичними зустрічами, досвідом контактування з непізнаною сферою життя.

Література

1. Антологія української готичної прози: у 2-х т. Т. 2 / упорядкув. і передм. Ю.П. Винничука. Харків: Фоліо, 2014. 604 с.
2. Багнюк А. Символи українства. Художньо-інформаційний довідник. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2010. 512 с.
3. Богатырев П. Магические действия, обряды и верования Закарпаття. *Вчені Росії про Закарпаття. Із карпатознавчої спадщини* / упоряд., підготовка текстів, передмова та примітки О. Мазурка та І. Мандрика. Ужгород: Ужгородська міська друкарня, 2009. С. 221–353.
4. Воллан де Г. Угро-русские народные песни. Очерк быта угорских русских. *Вчені Росії про Закарпаття. Із карпатознавчої спадщини*. Ужгород: Ужгородська міська друкарня, 2009. С. 184–200.
5. Е.Н. (Євген Недзельський) Критичні замітки про творчість Ф. Потушняка (III). *Русское слово*, 1942. №№ 42–47.
6. Кевешлігеті О. Концепти життя, смерті та вірування у прозі, етнографічних студіях Ф. Потушняка. *Питання літературознавства*, 2010. Вип. 81. С. 277–284.
7. Лелекач Н. Підкарпатське письменство на початку віку. *Зоря–Најнал*. 1943. Р. 3. Ч. 1–4. С. 229–257.
8. Орел В. Культура, символи і животний мир. Харків: Гуманитарний Центр, 2013. 592 с.
9. Папіш В. Лінгвокультурологічний та етнопсихологічний аспекти художньої прози Ф. Потушняка. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*, 2011. Вип. 26. С. 195–198.
10. Папіш В. Темні реєстри Потушнякового слова. *Publishing House “Baltija Publishing”*, 2021. С. 150–164.
11. Потушняк Ф. Душа в народнім повір'ю села Осій. *Науковий збірник товариства «Просвіта» за 1937–1938р.* Річник XIII–XIV. Друкарня оо. Василян в Ужгороді, 1938. С. 33–44.
12. Світлик П. Дводушник (Народне повір'я – Боржавська долина). *Подкарпатська Русь*. Ужгород, 1931. Річник VIII. Число 3. С. 52–56.
13. Тиховська О. Етнопсихологічна специфіка образу упиря у фольклорі Закарпаття. *Проблеми гуманітарних наук: збірник наукових праць Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологія»*, 2021. Вип. 47. С. 206–214.
14. Тиховська О. Магія та міфологія в українському фольклорі Закарпаття: етнопсихологічний аспект. Ужгород: Рік-У, 2021. 512 с.
15. Ф.П. [Федір Потушняк] Демони въ народномъ вѣрованіи. *Русская Правда*. Ужгород, 1940. № 178 (20 августа). С. 3.
16. Франц М.-Л. фон. Психология сказки; Толкование волшебных сказок. СПб.: Б.С.К., 1998. 360 с. [Електронний ресурс] URL: https://www.koob.ru/von_franz/tolkovanie_volsh_skazok (Дата звернення 11.03.2022)
17. Щербей О. Етнографічні джерела новелістики Ф. Потушняка («Американтош», «Вітряник», «Закон»). *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації*, 2012. Вип. 27. С. 142–145.

References

1. Antolohiia ukrainskoi hotychnoi prozy [An anthology of Ukrainian Gothic prose]: u 2-kh t. (2014) T. 2 / uporiadkuv. i peredm. Yu.P. Vynnychuka. Kharkiv: Folio. 604 s. [in Ukrainian].
2. Bahniuk A. (2010) Symvoly ukrainstva. Khudozhno-informatsiinyi dovidnyk [Ukrainian symbols. Informational art guide]. Ternopil: Navchalna knyha – Bohdan. 512 s. [in Ukrainian].
3. Bogatyrev P. (2009) Magicheskie dejstviya, obryady i verovaniya Zakarpatt'ya [Magical actions, rituals and beliefs of Transcarpathia]. *Vcheni Rosii pro Zakarpattia. Iz karpatoznavchoi spadshchyny*. Uzhhorod: Uzhhorodska miska drukarnia. S. 221–353 [in Russian].
4. Vollan de G. (2009) Ugro-russkie narodny'e pesni. Ocherk by'ta ugorskikh russkikh [Ugro-Russian folk songs. Essay on the life of Hungarian Russians]. *Vcheni Rosii pro Zakarpattia. Iz karpatoznavchoi spadshchyny*. Uzhhorod: Uzhhorodska miska drukarnia. S. 184–200 [in Russian].
5. E.N. (Ievhen Nedzelskyi) (1942) Krytychni zamitky pro tvorchist F. Potushniaka [Critical notes concerning the works of F. Potushnyak] (III). *Russkoe slovo*. №№ 42–47 [in Ukrainian].
6. Keveshliheti O. (2010) Kontsepty zhyttia, smerti ta viruvannia u prozi, etnografichnykh studiiakh F. Potushniaka [Concepts of life, death and belief in prose, ethnographic studies of F. Potushniak]. *Pytannia literaturoznavstva*. Vyp. 81. S. 277–284 [in Ukrainian].
7. Lelekach N. (1943) Pidkarpatske pysmenstvo na pochatku viku [Subcarpathian writing at the beginning of the century]. *Zoria–Hajnal*. R. 3. Ch. 1–4. S. 229–257 [in Ukrainian].
8. Orel V. (2013) Kultura, simvoly i zhivotnyi mir [Culture, symbols and animal world]. Kharkov: Gumanytarnii Tsentr. 592 s. [in Russian].
9. Papish V. (2011) Lihvokulturolohichnyi ta etnopsykholohichnyi aspekty khudozhnoi prozy F. Potushniaka [Linguocultural and ethnopsychological aspects of F. Potushnyak's fiction prose]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Serii: Filolohiia. Sotsialni komunikatsii*. Vyp. 26. S. 195–198 [in Ukrainian].

10. Papish V. (2021) Temni rehistry Potushniakovoho slova [Dark registers of Potushnyak's word]. *Publishing House "Baltija Publishing"*. S. 150–164 [in Ukrainian].
11. Potushniak F. (1938). Dusha v narodnim poviriu sela Osii [The soul in the folk belief in the village of Osii]. *Naukovyi zbirnyk tovarystva «Prosvita» za 1937–1938 r.* Richnyk XIII–XIV. Drukarnia oo. Vasyliian v Uzhhorodi. S. 33–44 [in Ukrainian].
12. Svitlyk P. (1931) Dvodushnyk (Narodne poviria – Borzhavska dolyna) [Two-soul man (Folk Belief – Borzhavska Valley)]. *Podkarpatska Rus*. Uzhhorod. Rochnyk VIII. Chyslo 3. S. 52–56 [in Ukrainian].
13. Tykhovska O. (2021) Etnopsykhologichna spetsyfika obrazu upyria u folklori Zakarpattia [Ethno-psychological specifics of the image of a ghoulish being in the folklore of Transcarpathia]. *Problemy humanitarnykh nauk: zbirnyk naukovykh prats Drohobyskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu imeni Ivana Franka. Serii «Filolohiia»*. Vyp. 47. S. 206–214 [in Ukrainian].
14. Tykhovska O. (2021a) Mahiia ta mifolohiia v ukrainskomu folklori Zakarpattia: etnopsykhologichnyi aspekt [Magic and mythology in Ukrainian folklore of Transcarpathia: ethno-psychological aspect]. *Uzhhorod: Rik-U*. 512 s. [in Ukrainian].
15. F.P. [Fedor Potushnyak] (1940) Demony v narodnom verovanii [Demons in folk belief]. *Russkaya Pravda*. Uzhgorod. № 178 (20 avgusta). S. 3. [in Russian].
16. Frants M.-L. fon. (1998) Psikhologiya skazki; Tolkovanie volshebnykh skazok [The Interpretation of Fairy Tales]. Sankt-Peterburg: B.S.K. 360 s. [in Russian].
17. Shcherbei O. (2012) Etnohrafichni dzherela novelistyky F. Potushniaka («Amerykantosh», «Vitrianyk», «Zakon») [The ethnographic sources of the short-stories by F. Potushnyak («Amerycantosh», «Vitrianyk», «Zakon»)]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu: Serii: Filolohiia. Sotsialni komunikatsii*. Vyp. 27. S. 142–145 [in Ukrainian].

MYTHOLOGY OF THE NOVELS BY FEDIR POTUSHNYAK “THE HAT WITH A GREEN FEATHER”, “THE GHOUL”, “IN MOCHARS”

Abstract. Interest in Ukrainian folklore and mythology of Transcarpathia had a significant impact on F. Potushnyak's artistic work. In particular, demonological images, folk beliefs, and magical rituals became an organic part of the writer's novels and stories, appearing in each work to a greater or lesser extent. The purpose of the article is to analyze the mythological images of F. Potushnyak's novels “A Hat with a Green Feather”, “The Ghoul”, “In Mochars”, to trace the influence of folk beliefs of Ukrainians of Transcarpathia on the modeling of the artistic reality of the works, to find out the psychological basis of the images-characters and images-symbols in the novels. The topic of the article is relevant since the mythological aspects of the novels “The Hat with a Green Feather”, “The Ghoul”, and “In Mochars” have not yet been the object of literary research. F. Potushnyak's works are little researched and at the same time extremely deep and philosophical. The writer sought to penetrate the inner world of his characters, to understand their unconscious thoughts, desires, and various fears and phobias. In Fedir Potushnyak's short stories “A Hat with a Green Feather”, “The Ghoul”, “In Mochars” we see the matrix of the human soul, the transformation of human behavior under the influence of fears, phobias, superstitions, folk beliefs, through the prism of mystical events and mythological images. In these works, the writer appears as a real psychologist, able to trace the details of the mental experiences and emotional movements of the heroes, he weaves into the canvas of his works images-symbols that express the mysticism and tragedy of situations (blocks, crows, owls). F. Potushnyak artistically and convincingly interprets folk beliefs about foresters, ghouls, and devils in the plots of novels. And these images become a metaphorical mirror in which the tragedy of human destinies is reflected (Polania, who dies because of fear of a man in a hat with a green feather; Ivan, who kills an innocent; Pavlo, who is obsessed with fear, cuts off the head of an owl). The heroes of the novels undergo a kind of test with mystical encounters, the experience of contact with an unknown sphere of life.

The article analyzes the artistic reception of folk beliefs of Transcarpathian Ukrainians about spirits and demons based on folklore and ethnographic research about ghouls, devils, and hypocrites by G. de Vollan, P. Bogatyrev, P. Svitlyk, and F. Potushnyak. The article clarifies the psychological basis of delusions, dreams, and actions of the heroes of the works; it traces the specifics of the objectification of the Shadow archetype in borderline situations in which the characters find themselves. Emphasis is made on magical rituals aimed at neutralizing demons.

Keywords: Fedir Potushnyak's prose, “Hat with a Green Feather”, “The Ghoul”, “In Mochars”, archetype of the Shadow, mythology, magic, ritual, psychoanalysis.

© Тиховська О., 2022 р.

Оксана Тиховська – доктор філологічних наук, професор кафедри української літератури Ужгородського національного університету, Ужгород, Україна; oksana.tykhovska@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-4663-5960>

Oksana Tykhovska – Doctor of Philology, Professor of the Ukrainian Literature Department, Uzhhorod National University, Uzhhorod, Ukraine; oksana.tykhovska@uzhnu.edu.ua; <https://orcid.org/0000-0003-4663-5960>